

Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria

Redaktör: Bo Lindberg

Ordet begrepp

Av Staffan Hellberg

Artikeln *begrepp* i Nationalencyklopedin, NE (Prawitz 1990), definierar *begrepp* som:

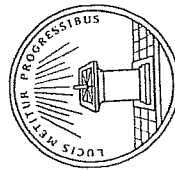
... det abstrakta innehållet hos en språklig term till skillnad från dels termen själv, dels de (konkreta eller abstrakta) objekt som termen betecknar eller appliceras på. Med begreppet stad t. ex. avses således den innebörd vi lägger i uttrycket "stad", vilket måste skilljas från såväl ordet "stad" som de geografiska orter som betecknas som städer.

Artikeln anger vidare att olika filosofiska traditioner skiljer sig i synen på vad ett begrepp är närmare bestämt: en äldre psykologiserande tradition ser begreppet som mentala föreställningar och en yngre som ett knippe egenskaper. Dock verkar dessa skiljaktigheter hålla sig inom ramen för vad som anges i det just givna citatet. Det anges också att begreppsanalys, dvs. klargörandet av olika begrepps innehåll, har varit en viktig filosofisk uppgift alltsedan Sokrates.

Vad vi möter är alltså en fackspråklig definition av *begrepp* inom filosofin. Om man vill veta hur ordet *begrepp* används i allmänspråket är det naturligare att vända sig till Nationalencyklopedins ordbok, NEO (del 1, 1995). Där anges tre huvudbetydelser: 1) noggrant bestämd typ av tankeenhet, 2) grundläggande förståelse (t. ex. i *ha ett begrepp om*), 3) omedelbar avsikt (t. ex. *stå i begrepp att*). Det är den första betydelsen som intresserar oss här och i denna volym. Man kan först lägga märke till att ordboken kopplar denna betydelse till filosofins och logikens användning och specificerar den som "ofta uppfattad som sammanfattningen av utmärkande egenskaper", dvs. vad NE-artikeln anger som den numera vanliga traditionen. Mera påfallande är två andra ting. Det ena är att ordboken inte talar om att tankeenheter ska vara kopplade till ett språkligt uttryck. Det andra är att den ställer kravet att tankeenheter ska vara noggrant bestämd, som om begreppet uppstod först efter begreppsanalysen eller efter en genomförd definition. Det kravet ställer inte filosoferna, om man får tro NE-artikeln.

Om vi å andra sidan vänder oss till en annan allmänspråklig ordbok, *Natur och Kulturs svenska ordbok* (2001), finner vi betydelseerna: 1) det som

Konferenser 59

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKVITETS AKADEMIEN

2005

man menar eller tänker på när man använder ett visst ord, 2) en viktig och betydelsefull person. Därefter lämnas *ge ett begrepp om, ha ett begrepp om, stå i begrepp att* som fasta uttryck. Betydelse 2 listar NEO för sin del som en betydelsenyans av sin första huvudbetydelse (och uppmärksammar att det också kan vara en bemärkt företeelse av annat slag). Den första betydelsen i *Natur och Kulturs ordbok* stämmer rätt väl med den filosofiska definitionen i NE-artikeln. Jag skulle också våga säga att det är den vanliga betydelsen i språkvetenskapligt fackspråk.

Den för oss nämligen tillbaka till Ferdinand de Saussures lära om det språkliga tecknet. Denna lära är en klassiker, men jag ska ändå tillåta mig att rekapitulera den. Enligt Saussure ([1916] 1969: 98) är tecknet en förening av ett begrepp (*un concept*) och en ljudföreställning (*une image acoustique*). Lite paradoxalt väljer han sitt exempel från ett dött språk, latinets, där vi inte kan vara så säkra på vare sig den exakta begreppet eller den exakta ljudföreställningen (Fig. 1). Men i figuren visar den övre halvan av tecknet begreppet, dvs. föreställningen om trädet som ett ting i världen, och den undre halvan visar lite indirekt med skriftföljden *arbor* föreställningen om en viss ljudsekvens. (Saussure tillhörde en språkvetenskaplig tradition som bara tillerkände skriften sekundär status i språkssystemet. Vidare anslöt han sig uppenbart till den psykologiserande filosofiska traditionen om en mental föreställning, men det spelar mindre roll just i det här sammanhanget.)

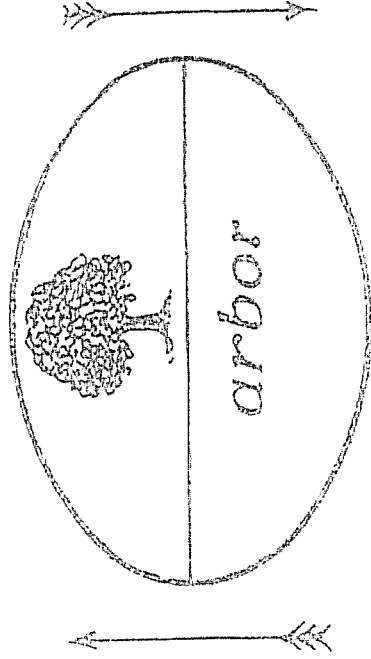

Fig. 1. Det språkliga tecknet. Efter Saussure ([1916] 1969).

Det är alltså helheten, föreningen eller förknippningen av de båda föreställningarna som Saussure kallar tecken (*signe*). Han är medveten om att man när man talar om tecken vanligtvis menar enbart ljudföreställningen men vidhåller sitt termval. Däremot är han missnöjd med termerna *concept* och *image acoustique* och lanserar i stället *signifié* och *signifiant* (1969: 99). I den svenska traditionen (t. ex. i översättningen från 1970) har man ofast undvikit de förväxlingsbara termerna *det betecknade* och *det betecknande* och i stället valt (det något ävenyrliga) *innehåll* och *uttryck*. Saussure föresätter emellertid att tala om *concept* här och var i framställningen (i alla fall så som den förmedlats till oss, hans bok är ju en rekonstruktion utförd av hans lärjungar); och på motsvarande sätt har som sagt *begrepp* fortsatt att användas i svensk språkvetenskaplig tradition (omväxlande med *innehåll*); liksom *begrepp* alltså används av svenska filosofer.

Nu var ju en av Saussures stora idéer att tecknet är godtyckligt. Med det menar han först och främst att förknippningen mellan ett visst uttryck och ett visst innehåll är språkspecifikt: fransmannen säger *b-ô-f* och tysken *o-k-s* och förknippar alltså olika uttryck med samma innehåll (1969: 100). Men man kan också utläsa ur hans resonemang att avgränsningen av ett begrepp (genom föreningen med en ljudföreställning) från ett annat är godtyckligt: fransmannen säger *mouton* både för det engelsmannen kallar *sheep* och för det han kallar *mutton* (1969: 160). Denna godtycklighet möjliggör språkförändringar av olika slag. Det klassiska latinets *necare* 'döda' övergår till senlatinets *necare* 'dränka': samma uttryck har förknippats med ett annat innehåll. Sedan övergår detta *necare* 'dränka' till franskans *noyer* 'dränka', dvs. samma innehåll har förknippats med ett annat uttryck (1969: 109).

Ska man nu tala om begreppshistoria utifrån dessa premisser, så borde det handla om att konstanthålla ett begrepp över tiden, så långt det går, oberoende av dess uttryck. Om man exempelvis ville följa begreppet 'minsta, odelbara enheten' från 1600-talet till i dag fick man för större delen av tiden studera det via dess uttryck *atom* men under 1900-talet gå över till uttrycket *elementärpartikel* och därifrån till uttrycket *kvark*. Att följa användningen av ordet *atom* under hela perioden skulle däremot inte vara begreppshistoria i den meningen.

Nu är det en sak vad filosofer och språkvetare menar när de säger *begrepp*. En annan sak är hur ordet *begrepp* används i allmänspråket, och där gav alltså ordböckerna lite motstridiga besked. Jag har därför tittat i en språklig korpus som består av artiklar ur *Svenska Dagbladet* av år 2000 och är lätt tillgänglig elektroniskt via Språkbanken vid Göteborgs universitet; närmare bestämt i konkordanserna över *begrepp* och *begreppet*.

Konkordanserna ger för det första ett mycket tydligt besked i fråga om kopplingen till ett språkligt uttryck. I den mån språkvetare kan tala om begrepp som saknar uttryck (det man ibland kallar *koverta kategorier*, t. ex. att vi känner igen en fågelart utan att veta namnet på den) så är det normalt främmande för allmänspråket att använda ordet *begrepp* i det fallet. När allmänspråket säger *begrepp* så levereras betydningen prompt i närtkontexten, strax före eller strax efter ordet *begrepp*. För det andra krävs inte alltid någon noggrant bestämd tankehet, utan ibland framhävs i stället begreppets vaghet:

Frihet är ett svårgripbart, eller till och med bedrägligt begrepp.

Vilken avralsfrihet ska parterna ha och hur ska begreppet arbetslagare/ansvärd definerat?

Vad är det för fel på ordet *invandrare*? – Inget alls, så länge personen verkligen är invandrate. Problemet är att det också används om personer som är födda här, och inte alls har invandrat. Det finns en oklarhet i hela begreppet, bland annat i vissa lagar, och hur man uttrycker sig i allmänhet.

Det betyder inte att NEO är helt ute och cyklar. Men vad det handlar om är nog snarare att allmänspråket företrädesvis använder *begrepp* för ordbetydelser som uppfattas som komplexa och i behov av definitioner. Man talar hellre om begreppet frihet än om begreppet träbit.

Men om man säger att *begrepp* används om något som har beteckning, då ska det alltså finnas ett tecken i Saussures mening. Och då hamnar man genast i Saussures poäng: föreställningen om den ena halvan av tecknet förutsätter helheten: "Ces deux éléments sont intimement unis et s'appellent l'un l'autre." (1969: 99). Och då är det inte så lätt för språkbrukaren att hålla reda på vilken halva det är han eller hon börjar tala om. Vi kan först betrakta hur vi använder ordet *ord*. Vi kan gå från innehållssidan till uttryckssidan, dvs. *ord* betecknar snarast *le concept*: "Finns det någon motsvarighet till ordet *lagom* i andra språk?" Men vi kan lika gärna gå från uttryckssidan till innehållssidan, dvs. *ord* betecknar *l'image acoustique*: "Detta ord betecknade något annat på 1700-talet." Och vi kan också använda *ord* så att det får sägas beteckna hela tecknet: "Detta ord fyllde henne alltid med fasa." På samma sätt glider användningen av ordet *begrepp*.

När vi sålunda talar om vad som *ingår* i eller *faller in under* ett begrepp eller vad man *sammafattar under* ett begrepp, så verkar det handla om innehållssidan och vara en korrekt användning av ordet *begrepp* i filosofers och språkvetares ögon. Samtidigt är det som redan sagts tydligt att behovet

av just ordet *begrepp* i tyffallet aktualiseras av föreställningen om hela det språkliga tecknet. När vi säger att något *ingår* i ett begrepp, så är det alltså gärna just för att uttryckssidan redan är känd:

[...] och det måste exakt framgå vad som menas med privata intressen och vad som ingår i begreppet akutsjukhus.

Men vi talar allmänspråkligt också om att ett begrepp *betecknar* någonting, *avser* någonting, *har* en viss *innehård* eller är *liktydigt med* någonting, eller att någon *omtalar* ett begrepp, och då avser *begrepp* uppenbarligen uttryckssidan. I själva verket är det lättare att i korpusen hitta enydiga exempel på *begrepp* använt om uttryckssidan än om innehållssidan (inte minst av politiker som Ulrica Messing och Alf Svensson):

Begreppet *invandrare*, såsom det används i dag i det svenska språket, är grovt generaliserande och missvisande. Det är vi många som är överens om. Det har för länge sedan mist sin egentliga betydelse.

Ord och uttryck såsom demokrati, solidaritet och allas lika värde är förvisso vackra, men inte heller dessa begrepp har någon legitimitet om de inte förankras i något.

Ingen av de nämnda ordböckerna har alltså fångat hela det faktiska bruket. Men återigen: det är hela det språkliga tecknet vi vill åt. När vi exempelvis säger att ett begrepp *betecknar* någonting, så startar vi visserligen i *l'image acoustique* men i akt och mening att söka oss därifrån till innehållet:

I Nationalencyklopedin hittar jag uppslagsordet smärtomannen. Begreppet betecknar en Imago pietatis, dvs. "en senmedeltida bildtyp som visar en stående Kristus med tydligt framhävda sår". Det rör sig således om en konstvetenskaplig term med precis innebörd.

Symmetrin är dock inte fullständig. Vare sig *begrepp* betecknar *le concept* eller *l'image acoustique* så verkar det ju som om uttryckssidan är välvärdig och följande innehållssidan. Frågan är om detta säger något väsentligt om ordet *begrepp* eller till och med om hur vi allmänt, förvetenskapligt tänker oss förhållandet mellan uttryck och innehåll. Det gör det kanske ändå inte, om vi betraktar helt balanserade fall, där alltså *begrepp* faktiskt betecknar hela det språkliga tecknet med lika tyngd på innehåll och uttryck. Sådana finns nämligen också, även om tydliga fall inte är lika enkla att hitta i korpusen som de föregående (däremot finns det många svårbestämda). Men exempel som de följande skulle kunna höra dit:

Begreppet bordläggning fanns knappt i den värld jag kom från, vi fattade snabba beslut, på gott och ont, och fick tidigt lära oss att ta ansvar även för de sämre besluten.

Begreppet daycareiser kom till Europa med Coronet 21 DC.

Några av de stora inom ämnet kommer till Stockholm för att tala på kongressen, bland annat Christina Maslach, den amerikanska psykolog som lanserade begreppet "burn out" redan på 70-talet.

Nu pratar alla om ekologi, tidigare var det ett okänt begrepp.

Också i en modern storstad som Prag ser man sällan en man dra en barnvagn. Papaledighet är ett snudd på okänt begrepp.

Klämdagar som begrepp existerar knappast, men det är vanligt att ta ledigt på fredagen efter Thanksgiving som alltid firas sista torsdagen i november.

Grötfrukost trycks vara ett nästan okänt begrepp för andra än pensionärer.

När 90-talet randades fanns inte ens begreppet IT. Då fanns bara data- och teleteknik. Och Internet var bara ett begrepp i en mycket trång och introvert skara militärer och akademiska dataentusiaster.

Exempel som dessa vill jag tolka som att den allmänna föreställning som är inkodad i ordet *begrepp* är att vi i normalfallet lär oss hela det språkliga tecknet på en gång: uttryck och innehållslig avgränsning. Ett "okänt begrepp" är då någonting som för en grupp språkbrukare varken har något etablerat uttryck eller någon etablerad innehållslig avgränsning. Ett argument för analysen skulle kanske vara förekomsten av det lexikaliserade uttrycket *vara/bli ett begrepp* (som ordböckerna ju noterade genom betydelseangivelser som "betydelseangivelse eller person", "viktig och betydelsefull person"):

På 50- och 60-talet var "den lilla svarta" ett begrepp. En enkel, gärna ärmlös klänning, som kunde förändras med tillbehören.

Den tudelade börsen har blivit ett begrepp.

Exemplen visar också att ett språkligt teckens uttryckssida kan innefatta mer än ett ord, även om detta möjligen inte föresvävade Saussure.

När jag talar om en allmän föreställning om samtidig inlärninng av uttryck och innehåll så tar jag ingen ställning till hur inlärninngen faktiskt går till. Jag talar om hur den intelligente men i språkteoretiska frågor oreflek-

terade språkanvändaren föga medvetet föreställer sig inlärninngen. Observera dessutom att det i exemplen handlar om vuxna personers faktiska eller tänkta inlärninng av språkliga tecken. När det gäller barns språkinlärninng finns det nog mera utbredda föreställningar att uttrycket kan läras före innehållet och inte minst att innehållet etableras successivt:

Varje dag har man någon liten andaktsstund på Kyrkans folkskola. Gud är ett svårt och svävande begrepp, förstår jag när jag sedan talar lite med barnen.

Jag skulle utifrån dessa resonemang försiktigt våga framföra tanken att den mest centrala betydelsen hos allmänspråkets ord *begrepp* är (hela) det språkliga tecknet i Saussures mening. Dvs. om vi skulle försöka återge *begrepp* grafiskt på samma sätt som Saussure återger latinets *arbor*, så skulle vi hamna i närheten av den bekanta tomteskureffekten: bilden som innehåller sig själv.

Och i så fall kan begreppshistoria mycket väl handla om förändringar i ett språkligt teckens innehållssida, med uttrycket oförändrat, så länge dessa förändringar sker successivt och ingen enskild förändring av språkbrukarna uppfattas som ett brutet samband. Dvs. när innehållssidan hos tecknet *atom* under 1800-talet tillförs ytterligare komponenter utöver 'minsta odelbara enhet', t. ex. förmågan att bilda molekyler i bestämda viktproportioner, så är det för språkbrukarna fortfarande samma begrepp i betydelsen samma språkliga tecken. Och när en senare generation ur detta berikade innehåll plockar bort betydelsekomponenten 'minsta odelbara enhet' så finns det så mycket betydelse kvar att man anser att man rör sig med samma begrepp som förut. Då blir ordet *atoms* historia från 1600-talet till nu också ett slags begreppshistoria, ett språkligt teckens historia.

Litteratur

Natur och Kulturs svenska ordbok (2001) (Förf. B. Hene, P. O. Köhler, U. Messelius) Stockholm: Natur och Kultur.

NEO = *Nationalencyklopedins ordbok*. Utarb. vid Språkdata, Göteborgs universitet. 1–3. Höganäs: Bra Böcker 1995–1996.

Pravitz, Dag (1990) "Begrepp" i *Nationalencyklopedin*. 2. Höganäs: Bra Böcker, s. 371.

Saussure, Ferdinand de, (1969) *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot. [Först publicerad 1916.]

Överföring av nyckelord mellan tysk och svensk romantik

Av Charlotta Brylla

Det tyska inflytandet på svensk filosofi och litteratur under romantiken är väl dokumenterat.¹ Att även ordförädet berörs vid en sådan påverkan är uppenbart, eftersom det är språket som transporterar idéerna.² Nya fenomen kräver naturligtvis nya beteckningar, men också förändringar av redan befintliga begrepp är intressanta ur ett låneperspektiv. Nya idéer och strömningar kan leda till konceptuella förskjutningar i ordförädet både på denotativ och konnotativ nivå, och vid ett estetisk-filosofiskt inflytande kan dessa förskjutningar överföras till ett annat språk. För att upptäcka sådana krävs emellertid ingående semantiska analyser av begreppen i respektive kontext. I min doktorsavhandling inom ämnet tysk språkvetenskap (Brylla 2003) gör jag en kontrastiv undersökning av de under romantiken centrala begreppen *Anschaung/åskådning*, *Einbildungskraft/imbildningskraft*, *Phantasiefantasí*, *Enthusiasmus/entusiasm*, *Gemütlemyt* och *Genielgenismlle* i tidskrifterna *Athenäum* och *Phosphoros*. I föreliggande artikel ska några av avhandlingens resultat presenteras.

En utgångspunkt för arbetet var hypotesen att en estetisk-filosofisk påverkan manifesteras just i de centrala begreppen, så kallade *nyckelord*. I begreppshistorisk forskning beskrivs dessa som begrepp, ”die entscheidende

¹ Se exempelvis Ljunggren 1890, Nilsson 1916/1964, Jonsson 1971/1989, Vinge 1978, Erikson 1983/1986. Nordin 1987, Engdahl 1988, Vinge 1988a, Frängsmyr 2000.

² Språkligt inflytande från tyskan har berörts i analyser av svenska romantiker, men aldrig undersökts närmare, se t. ex. Östergren 1904 och 1905, Hallgren 1988 (kap. 4) och Fischer 1998 (kap. 2). Jfr även Hellquist (1929–32, s. 787 f.):

Att språket hos fosforisterna, särskilt kanske Atterbom, Hammarsköld, Törneros och Palmblad, förete en ofta starkt framträdande tysk färgning är ju känt och icke ägnat att förvåna. Mången gång var denna påverkan övergående och saknade egentlig betydelse för vårt språks utveckling. Men icke sällan upptäcker man ännu levande högtyska lånord, som åtminstone först belägs hos t. ex. Atterbom, och sannoliktheten är ju ganska stor för att han då också varit den, som bragt dessa i omlopp.